

SV. GRAM JENSEN

Fra bondeby til flække

Bidrag til Hals bys historie

SÆRTRYK AF »FRA HIMMERLAND OG KJÆR HERRED«

Fra bondeby til flække

Bidrag til Hals bys historie

Af Sv. Gram Jensen

„Hals er ved sine Beboeres Antal, 800 til 900 Mennesker, hvorved den overgaaer flere af de mindre Kjøbstæder, saa og i Henseende til Indvaanernes Stilling, af hvilke en ikke ringe Deel ei henhører til Bondestanden, snarere at betragte som en Flække end som en Landsbye“.

Frederik Ulrik Timm
herredsfoged i Kær herred
21/3 1846¹⁾

I sin i 1880 udkomne novellesamling *Skizzer* tager forfatteren Niels Hancke (1837-1895) læseren med ud på en imaginær fodtur fra Nørresundby til Skagen, hvor ruten lægges om ad Hals og op langs kattegatskysten. I tankerne gør Hancke en afstikker fra landevejen fra Nørresundby til Hals og nærmer sig i stedet den lille limfjordsby ad vejen langs fjorden, forbi den nu forlængst forsvundne Østerågård, „hvis røde Tag ser saa godt ud i Hjørnet af Skoven“. Og da han forestiller sig at komme vandrende ud af Sønderskoven, ser han lidt borte „den lille venlige Flække Hals med sin Skandse og sin store hvide Kirke“.

I den her anvendte betydning, hvor *flække* benyttes som betegnelse for en *mindre, købstadagtig bebyggelse*, er ordet vistnok helt gledet ud af daglig brug. Men en flække var netop, hvad Hals i løbet af det 19. århundrede havde udviklet sig til. Gennem sekler havde Hals udgjort en blanding af en bondeby og et fiskerleje, der ifølge *Danske Atlas* (1769) bestod

af 96 gårde og våninger og var „byggt som en god Bondebye”. Dengang var halsboernes huse, pånær et enkelt, lerklinede og stråtækte. Da var det kun toldkontrollørens domicil, der hævdede sig ved at være af „Muur- og Bindingsverk og teglhængt”. Helt anderledes så der ud i Hanckes tid. Han skildrer malende, hvorledes „adskillige teglhængte Huse og Gaarde bestræbe sig for at se kjøbstadagtige ud, uden at det dog ret vil lykkes dem”.²⁾ Et hamskifte var i færd med at fuldbyrdes.

Ved folketællingen i 1801 var Aalborgs indbyggerantal 5.579. Aalborg var den tredjestørste by i kongeriget, kun overgået af København (100.975 indbyggere) og Odense (5.782 indbyggere). På fjerde- og femtepladsen kom henholdsvis Helsingør (5.282 indbyggere) og Randers (4.562 indbyggere), medens Århus måtte affinde sig med en sjetteplads (4.102 indbyggere).³⁾

Udover Aalborg var Nibe med sine 1.044 sjæle den eneste købstad i Aalborg amt. I den nord for Limfjorden beliggende del af amtet var der således ikke et eneste sted, hvor en handlende kunne slå sig ned og drive sin næring. Kær herreds bønder var derfor henvist til at sælge deres korn og købe deres varer i Aalborg, hvilket var uhensigtsmæssigt for alle andre end købmændene i Aalborg og særgemændene i Nørresundby. For at råde bod på dette foreslog landøkonomen, overkrigskommissær C. Christensen til Klarupgård i 1832 i en af Det kgl. Landhusholdnings-selskab udgiven beskrivelse af Aalborg amt,⁴⁾ at Nørresundby skulle have handelsprivilegier, „saa at Landmændene der kunde afsætte deres Producter, og igjen forsyne sig med de Nødvendighedsartikler, som de nu ofte med stor Tidsspilde og Bekostning maae hente i Aalborg”. Også Hals burde efter overkrigskommissærens opfattelse indrømmes handelsprivilegier, idet byen har „en bekvemmere Beliggenhed for Handelen med Beboerne i den østre Deel af Kjærherred og en stor Deel af det vidtløftige Dronninglund Sogn i Hjørring Amt, end enten Sundbye eller Aalborg”.

Forfatteren var dog på det rene med, at hans forslag utvivlsomt ville finde større gehør i Nørresundby og Hals end i Aalborg. Han fortsætter derfor således:

Hvorvidt dette maatte stride imod Aalborgs Handelsprivilegier, og af den Aarsag ikke kan indrømmes, er Forfatteren ubekjendt,

men ligesaavel som personelle Privilegier allerede ere givne, hvorefter Udsalg af Kjøbmandsvare allerede er tilladt saavel i Hals som Sundbye, uden at formeentligen Aalborg Byes Handelsrettigheder ere gaaede for nær, ligesaavel synes Prærogativet at kunne gives selve Stederne, hvorefter Flere vilde forene sig til Udrettelse af det, der nu overstiger Enkeltes Kræfter.⁵⁾

Med „personelle Privilegier” sigtes der bl.a. til, at den driftige fabrikant og forretningsmand Johan Georg Galster (1776-1848) allerede i 1814 havde opnået bevilling til at drive bondehandel i Nørresundby,⁶⁾ og at fhv. månedsløjtant og dannebrogsmænd Peder Bech (1777-1839) i 1816 havde fået tilladelse til at drive høkeri i Hals.⁷⁾ (Månedsløjtnanter var datidens reserveløjtnanter, der rekrutteredes blandt koffardimarinens skippere og styrmænd).⁸⁾

Hals var dengang langt fra nogen ubetydelig bebyggelse. Ved folketællingen i 1801 var der ikke færre end 643 bosat i selve Hals, og med et sådant indbyggerantal overgik byen i størrelse godt en fjerdedel af kongerigets købstæder. Alligevel var der tale om et samfund, i hvis erhvervsstruktur handel slet ikke indgik. På den tid var handlende jo henvist til at søge deres udkomme i købstæderne.

Den 27. november 1816 gav Kong Frederik 6. imidlertid den ovennævnte Peder Bech tilladelse til i Hals by at udsælge de sædvanlige høkervarer, som i bevillingen opregnedes således: *rugbrød, smør, ost, gryn, ærter og flæsk, så og mel, samt tillige salt, lys og sæbe*. De tre sidstnævnte artikler skulle Bech - under trussel om bevillingens fortabelse - forpligte sig til udelukkende at hjemtage fra Aalborg.⁹⁾ Og allerede det følgende år blev bevillingen - under 25. juli - udvidet til også at omfatte handel med *hør, hamp, jern, tjære og tømmer*, hvilke varer alle skulle hjemtages fra Aalborg.¹⁰⁾ Begge bevillinger overgik efter Bechs død til hans enke Maren Bech, født Andersen.¹¹⁾

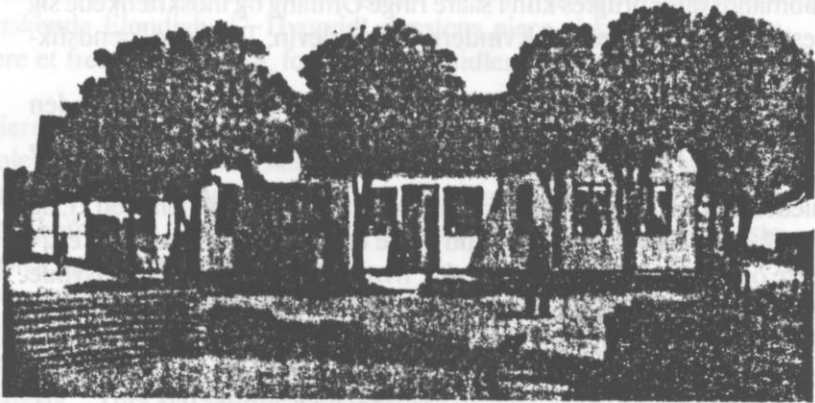
Ved bevilling af 18. juni 1824 forundtes det dernæst styrmænd Jørgen Christensens enke, Christiane Christensen, født Vang, at drive detailhandel med *smør, ost, gryn, flæsk og ærter*.¹²⁾ En senere - under 12. juli 1849 - udfærdiget bevilling udstrakte hendes handelsret til også at omfatte *reb, hjemmевævede alenvarer og andre husflidsfrembringelser samt pindebrænde*.¹³⁾ Retten til at handle med samtlige de her opregnede artikler overgik siden - ved bevilling af 16. september 1852 - til

Den 14. maj 1856 fik Søren Olsen - mod at svare forpagtningsafgift til Maren Bech - kgl. bevilling, hvorefter han måtte have udsalg af *sukker, sirup, kaffe, cikorie, te, linolie, rapsolie, tobak, potaske, søm, uldkarter, vinduesglas, simple malervarer, eddike, nelliker, safran, allehånde, anis, kardemomme, kanel, ingefær, risengryn, svesker, rosiner, korender* samt *simple farvestoffer* navnlig *blåtræ, gultræ, allun, sumach, orlean, indigo, krap, cochénille, grøn vitriol, blåsten og vinsten*, så og af *stenkul, tran, olie, tør fisk* og *beg.* ²⁴⁾

Samme dag fik Thomas Klitgaard tilladelse til at have udsalg af *sild, tør fisk, tobak, grøn sæbe, salt, tømmer, stangjern, stål, søm, spigre, stenkul, hør, hamp, tjære, tran* og *slibestene.* ²⁵⁾

Endelig skinnede nådens sol den pågældende majdag også på den tidligere omtalte Johanne Christine Nielsine Christensen. Som ovenfor berettet havde hun i 1852 fået bevilling til at fortsætte moderens handel med smør, ost, gryn, flæsk, ærter, reb, hjemmevævede alenvarer og andre husflidsfrembringelser samt pindebrænde. Men efter at lov af 8. marts 1856 om høkerhandel på landet var trådt i kraft, var denne tilladelse ikke meget bevendt, idet de fleste af bevillingen omfattede artikler fra nu af var genstand for fri handel. Efter ansøgning indrømmedes der hende da ret til også at have udsalg af urtekramvarer, ²⁶⁾ og hun kunne herefter forhandle de selvsamme krydderier m.v., som lige er blevet opregnet for Søren Olsens vedkommende. Johanne Christensen hører til de stille eksistenser. Sin far, styrmand Christensen, havde hun aldrig kendt, idet han gik ned med sit fartøj under en orkan, da hun var ganske lille. Tilbage sad enken med to småpiger, hvoraf Johanne var den yngste. Da hun voksede til, hjalp hun moderen i handelsbedriften, og som 32-årig overtog hun bevillingen. Hendes skæbne minder meget om den lod, der blev den tidligere nævnte jomfru Schiøtz til del. Begge kan med føje karakteriseres som sande mønstre på pligtopfyldende og opofrende døtre.

Med Søren Olsens og Thomas Klitgaards ankomst til Hals indtrådte der et tidehverv. Hidtil var handelsrettigheder blevet tilstået - især enlige, uforsørgede kvinder - som en social hjælpeforanstaltning, og indehaverne af privilegierne var alle ufaglærte. Bag bevillingerne til Søren Olsen og Thomas Klitgaard lå der ganske andre bevæggrunde. De to tilflyttere var begge professionelle forretningsmænd; således var Søren

S. C. SVENDSENS KØBMANDSGÅRD I HALS 1843
gengivet efter et fotografi i Det kongelige Bibliotek.

Fra 1820 til 1856 drev S. C. Svendsen en betydelig handel med hoker- og grovvarer i Hals. Hans gård, der var beliggende ved torvet, ses her skildret på en samtidig gouache. Hvor det originale billede befinder sig, vides desværre ikke, lige så lidt som man ved, hvem der har malet det. Er det mon R. H. Kruse (1796-1877)?

Olsen oplært i handelen hos en randrusiansk købmand, medens Thomas Klitgaard var udlært hos en københavnsk urtekræmmer, hos hvem han havde været i seks år som lærling og svend. På grundlag af den dem indrømmede handelsret drev disse to købmænd en omfattende handel med byens beboere og de omboende bønder, men det var dog først med næringsfrihedslovens ikrafttræden i 1862, at de kunne udvide deres varesortiment til at omfatte alle de varer, som de ønskede at handle med.

Hvordan har levevilkårene været i Hals i første halvdel af det 19. århundrede? Sandsynligvis har de næppe afvejet synderligt fra de forhold, hvorunder almuen her og andetsteds har levet i hele det forrige århundrede. Der har været tale om en tilværelse, der for de dårligst stilledes vedkommende har befundet sig i betænkelig nærhed af sultegrænsen.

Fr. Vestergaard Nielsen - der var lærer i Egense i Mov Sogn fra 1877 til 1879 - optegner dog i sin efterladte, egenhændige livsskildring, hvoraf et uddrag er trykt,²⁷⁾ at der var ingen, som sultede; „men alle Retter tilberedtes udelukkende af, hvad Byens Jord og Hav og Fjord kunde yde. Købmandsvarer brugtes kun i saare ringe Omfang og indskrænkede sig mest til Kaffe og Kandis til Kvinderne, Brændevin, Tobak og Tændstikker til Mændene”.²⁸⁾

I den her omhandlede periode har halsboerne måttet leve fra hånden og i munden. Stødte der noget til som f.eks. ildsvåde eller misvækst, meldte nøden sig.

Således indtraf det i 1814, at en voldsom brand, natten mellem den 21. og den 22. maj, i løbet af en times tid lagde en fjerdedel af byen i aske. 24 større og mindre steder nedbrændte, hvorved 30 familier blev husvilde og mistede alt, hvad de ejede. 4 heste og 8 køer indebrændte. At tallene på de mistede husdyr ikke blev større, kan nok tilskrives årstiden, idet det må formodes, at en del heste og kreaturer har været sat ud på græs og derfor ikke befandt sig i staldene, da ilden opkom.

I anledning af denne katastrofe fremkom der i *Jydske Efterretninger* en indtrængende appel til „Aalborgs ædle Indvaanere” om at skænke „et veldædigt Bidrag” til de ulykkelige. Dr. Claudi i Aalborg ville - for at lette afleveringen af klæder og kontante bidrag - modtage alt, hvad man i dette velgørende øjemed måtte behage at tilstille ham. Og i Hals dannedes der en komite bestående af overkrigskommissær Brønnum til Hals ladegård, bager Claus Johansen og provst Obel, der påtog sig at aflægge offentligt regnskab for, hvad der modtoges og uddeltes.²⁹⁾

I 1847 var problemet misvækst. I et forsøg på at komme sine nødstedte sognebørn til undsætning udgav stedets præst, Niels Nielsen, på egen bekostning et lille hæfte, som solgtes til fordel for „Huusarme i Hals”. (*Huusarme* betyder her trængende eller fattige; den oprindelige betydning var fattige, der hverken går omkring og betler eller er optaget i forsørgelsesanstalter).

Hæftet - en beskeden oktav i blå omslag, der kun omslutter et enkelt ark - indeholder Niels Nielsens tale ved indvielsen af den ny skole i Hals tilligemed nogle mindeord ved aalborgrektoren Emmanuel Taubers grav.³⁰⁾ I forordet, der er dateret Hals præstegård den 15. februar 1847, omtales „den herværende store Nød i dette kornløse Sogn, hvor I

Skjæppe Rug allerede koster I Mark og neppe engang er at faae for Penge". Og den behjertede sjælehyrde - der påberåbte sig Ap. G. 3,6: Sølv og guld har jeg ikke, men hvad jeg har, det giver jeg dig - udtrykker sit håb om, at han må kunne bidrage „til Afhjelpning og Lindring af den herskende Elendighed". Hvorvidt præstens pjece virkelig viste sig at være et frelsens halmstrå, forlyder der imidlertid intet som helst om.

Allerede i slutningen af det 17. århundrede havde Hals by fået sin første skolebygning. Den blev skænket til halsboerne af skoleholder Mads Thomsen og hans svigerinde Maren Nielsdatter i forening.³¹⁾ Denne skole kom siden til at gå under navnet Søndre skole, og her underviste *degnen* byens børn.

Betegnelsen Søndre skole hæftedes dog først på den beskedne bygning, efter at byen i 1719 havde fået endnu en skole. Den sidstnævnte skole - Nordre skole - var en gave fra sognets velgører, prinsesse Sophie Hedevig,³²⁾ der ved samme lejlighed også betænkte hovboerne med en skole. Prinsesseskolen i Hals betjentes af en *skoleholder*, og den søgtes også af børnene fra Skovshoved og Mølholt.³³⁾

Således var der i Hals både en *degn* og en *skoleholder*. Ved folketællingen i 1801 hed *degnen* Lars Christian Schmith, og *skoleholderen* hed Tønnes Christensen. Sidstnævnte var ikke seminarist.³⁴⁾ Schmiths efterfølger i *degneembedet* bar navnet Jens Nielsen Sand (1778-1834). Sand blev den sidste *sogne*degn i Hals, idet *degneembederne* bortfaldt med skoleforordningen af 1814, hvorefter han fortsatte som skolelærer og kirkesanger indtil sin død.

I 1846 blev skolevæsenet i Hals reorganiseret. De to skoler sammen-smeltedes til én, der fik til huse i en nyopført bygning, beliggende omtrent dér, hvor skolen befinder sig den dag i dag. Den ny skole indviedes den 3. november 1846 ved en højtidelighed, hvor den tidligere nævnte pastor Nielsen holdt den med bibelciterer spækkede tale, som han det følgende år lod befordre i trykken. Det fremgår af denne tale, at børnetallet dengang var så stort, at der til hver af skolens to klasser var o. 70-80 børn. Selv om der til skolen var knyttet tvende duelige og samvittighedsfulde lærere, befrygtede sognepræsten - sikkert med god grund - at undervisningen ikke ville blive så frugtbar, som den kunne blive med en lavere klassekvotient.

Ved århundredets midte var Nicolai Lauritz Nielsen skolelærer og kirkesanger, og andenlæreren hed da Anders Christian Poulsen. Begge lærere var tilflyttere: Nielsen var fynbo, og Poulsen var vestjyde.³⁵⁾ Det var i Niensens tid, at der oprettedes en betalingsklasse, den såkaldte 3. klasse, hvor der undervistes i tysk, geografi, fædrelandshistorie og skriftlige udarbejdelser. Denne betalingsklasse søgtes i 1858 af ikke færre end 19 elever.³⁶⁾

Med Anders Christian Poulsen (1826-1899) og hans efterfølger Peder Pedersen (1826-1880) havde den grundtvigske bevægelse vundet indpas i Hals skole. I sognepræst Ludvig Daniel Hass (1808-1881) fandt de unge lærere en meningsfælle, og især Pedersen sluttede sig til Hass. Mellem lærer- og præstefamilien udvikledes der et varmt venskab, beretter Pedersens søn, lærer Johannes Grønborg.³⁷⁾ Peder Pedersen blev dog kun et par år i Hals, idet han allerede i 1854 overtog lærerembedet i Vedsted i Åby sogn, hvor han øvede en betydelig og meget påskønnet indsats. I Hals efterfulgtes han af en seminarist ved navn Kofoed.

Fra gammel tid forbandt slægtskab og svogerskab degneboligen og præstegården. I det 17. århundrede havde degnen David Gregersen været søn af sognepræst Gregers Davidsen (død 1670) og bror til Inger Gregersdatter,³⁸⁾ der blev gift med faderens eftermand hr. Laurits Lauritsen Hvid (død 1694).³⁹⁾

I det 18. århundrede havde pietisten, pastor Laurits Hansen (1711-1768) levet i ægteskab med Helvig Johanna Nyegaard,⁴⁰⁾ som var søster til Niels Nyegaard (1709-1763), der efter at være falleret som forretningsmand i København i 1741 ved protektion blev skoleholder i Hals, hvor han siden avancerede til degn.⁴¹⁾ Sognepræst Laurits Hansen døde - som allerede anført - i 1768 og blev som den sidste stedt til hvile under Hals kirkes hvælvinger. Embedets kaldsbog (*liber daticus*) beretter, at hans grav findes i skibets gulv, lige ud for degnestolen. Hvor degnestolen har været placeret, er i dag uvist.

I det 19. århundrede bestod der ingen sådanne bånd. I 1795 var Peter Adam Obel blevet sognepræst i Hals. Han var født i 1764 i Gudum, hvor hans far og hans farfar begge havde været præster. I 1784 blev han student fra Aalborg, og efter i 1790 at have bestået teologisk attestats blev han s.å. residerende kapellan i Tikøb-Hornbæk-Hellebæk. Det følgende år holdt han bryllup med Christiane Gottschalck, datter af rektor,

magister Hans Gottschalck i Aalborg. Efter fem år som kapellan i en af Sjællands yndigste egne fik Peter Adam Obel kaldet i Hals, og i 1812 ophøjedes han tilmed til amtsprovst. Han og hans hustru samlede sig adskilligt jordisk gods, men fik ingen børn. Provsten døde allerede i 1819, hvorimod provstinden, der efter hans bortgang blev boende i Hals, først døde i 1851 i en alder af henved 85 år.⁴²⁾

Som et minde om provst Obel fandtes fordem i Hals kirke en kisteplade. Nu er den forlængst borte, men indskriften kendes.⁴³⁾ Med sin fremhævelsen af *pligt* og *dyd* er dette eftermæle særdeles tidstypisk og skal derfor i sin helhed gengives her:

Enhver, som agter Menneske- Borger- og Christen Værd og som kjendte den Guds og Menneskers elskelige Amtsprovst og Sognepræst Hr. Peter Adam Obel hædrer og velsigner med taknemmelig rørt Hjerte hans Minde. Født i Gudom Prgrd. d. 4 Mai 1764, gift 24 Junii 1791 med sin længe inderligt elskede Christiane Gottschalck. Som huld, blid, øm og trofast Mand delede han troligen med denne sin Dyrebare Livets mørke og Lyse Dage, indtil Almagtsens vise Bud kaldte ham d. 20 April 1819 til salig liv i Evighedens lyse Egne. Men hans tidlige Bortgang udbredte dyb Sorg i Familie- Venne og Embedskreds, thi hans hele Vandel bar lysende Præg af Blidhed, Trofasthed, Veldædighed, varm Pligtiver og gavnrig Virksomhed. Yndet af Foresatte, agtet af Embedsbrødre, høit elsket af Menigheden og omslynget af Families og Venners fortjente Kjerlighed og Hengivenhed, savnes han smerteligen, thi han var sin Gud, sin Pligt og Dyden tro. Hans Liv var Daad, hans Død var Roe.

Efter provst Obel fulgte en række præster, der ikke forblev længe i kaldet i Hals, og hvis virksomhed derfor heller ikke har sat sig blivende spor. Efterfølgeren - både som sognepræst og amtsprovst - Christian Fugl (1780-1846) foretrak således allerede i 1827 at lade sig forflytte til et andet embede. Derefter fulgte fra 1827 til 1832 Frederik Carl Rosen (1787-1847) og fra 1832 til 1841 Christian Conrad Sophus Andresen (1796-1861).⁴⁴⁾

I 1842 udnævntes den hidtilværende sognepræst i Tolstrup-Stenum Niels Nielsen til præst i Hals. Han og hans hustru, Henriette Jacobine Møller, var begge aalborgensere. Niels Nielsen fødtes i Aalborg den 23.

september 1808 som søn af den ansete købmand, agent Joseph Nielsen. Han blev student fra fødebyens katedralskole i 1824 og knyttedes som lærer til denne, efter at han i 1828 - kun 20 år gl. - havde bestået teologisk attestats med 2. karakter (*haud.*). I 1831 underkastede han sig på ny embedseksamen og opnåede denne gang den attråede 1. karakter (*laud.*). Fire år efter fulgte udnævnelsen til sognepræst i Tolstrup-Stenum. Når Nielsen omtales lidt mere udførligt end sine forgængere, skønt heller ikke han fandt sit blivende sted i Hals, skyldes det, at han er nævnt to gange i det foregående. Dels i forbindelse med skoleindvielsen i 1846, dels i sammenhæng med den i 1847 herskende nød. Allerede i 1848 fik Nielsen sit tredje kald i Vendsyssel, idet han forflyttedes til Sindal-Astrup. Herfra flyttede han i 1861 til Sjælland (Glumsø-Bavelse). Som præst i Glumsø fornyede Niels Nielsen forbindelsen med en bekendt fra barndommens Aalborg, der nu sad som præst i nabopastoratet (Skelby-Gunderslev). Sidstnævntes søn - den siden så velkendte amtslæge i Sorø, forfatteren Hans Kaarsberg - har leveret følgende karakteristik af faderens fagfælle og ven: „Pastor Nielsen, Glumsø, ... var en meget høj, meget talende, duknakket, mager Jyde, mørk, med Kindsæg. Hans utvivlsomt største, mere verdslige Interesser var Musik og Genealogi. ... Han var et hjærtensgodt Menneske, men noget „afstikkende“ og næppe stærkt begavet”.⁴⁵⁾ Nielsen døde den 2. juni 1879, året efter sin afgang som sognepræst.⁴⁶⁾

Niels Nielsens efterfølger i Hals blev den tidligere nævnte L.D. Hass, hvis skæbne som præst, politiker og uautoriseret læge (homøopat) har fristet flere til at biografere ham.⁴⁷⁾ Pastor Hass, der virkede i Hals fra 1848 til 1858, skal derfor ikke skildres i denne sammenhæng, så meget mere som hans embedsperiode på stedet hovedsageligt falder i den anden halvdel af det 19. århundrede.

Et tidstypisk træk, der med styrke gjorde sig gældende selv i en afkrog som Hals, var den betydelige standsforskel. I enevældens Danmark hylkede man så sandelig ikke nogen maksime om lighed. Tværtimod var uligheden sat i system.

I henhold til forordning af 14. oktober 1746 om rangen var den absolut fornemste i det lille bysamfund kommandanten på Hals skanse. Til illustration heraf kan tjene, at Carl Friederich von Müller, der var komman-

SOGNEPRÆST NIELS NIELSEN (1808-1879).

Fra 1842 til 1848 var Niels Nielsen sognepræst i Hals. Han blev som præst i Glumso fotografert af Henrik Milling (1835-1880), der virkede som fotograf i Næstved fra 1864 til 1870. På billedet må Nielsen derfor enten være sidst i 50'erne eller først i 60'erne. Fotografiet tilhører Det kongelige Bibliotek.

dant i Hals i årene før 1800, som *oberst* havde rang i 3. klasse, nr. 9. Med sin familie var oberst von Müller i 1792 flyttet ind i Søndre kaserne,⁴⁸⁾ som må have forekommet ham adskilligt mere standsmæssig end skansens oprindelige kommandantbolig. Obersten havde en datter, døbt med de fire - ikke længere kurante - fornavne Friederica Conradine Maximiliana Philippina, der den 2. december 1797 giftede sig med en friherre von Gersdorff.⁴⁹⁾ Pastor Obel forrettede vielsen i sin stue,⁵⁰⁾ idet et så fornemt brudepar naturligvis ikke kunne bekvemme sig til at benytte kirken for at blive forenet i ægtestand.

Oberst von Müller døde i 1800. Som kommandant i Hals efterfulgtes han af oberstløjtnant af infanteriet (4. rangklasse, nr. 1) Frederik Christian Otto Gørtz,⁵¹⁾ der beklædte denne post indtil sin afsked i 1808. Lavere på rangstigen, men dog højt hævet over den gemene hob, finder vi den tidligere nævnte Nicolai Duus (død 1809), hvis *kammerråd*-titel sikrede ham en plads i 7. rangklasse, nr. 2.

Her skal også nævnes Christen Borup (1752-1819), der som *virkelig kancelliråd* havde rang i 6. klasse, nr. 1. Borup var dansk jurist (*exam. jur.*), og han havde fra 1801 til 1813 været birkedommer og skriver i Dronninglund og Hals birker.⁵²⁾ Efter sin afgang som birkedommer blev han af kongen benådet med kancelliråd-titlen, der med tilføjelsen „virkelig” løftede ham flere trin højere op på rangstigen end den plads (7. klasse, nr. 1), hvorpå andre kancelliråder befandt sig.

Til rangpersonerne hørte endelig proprietæren på Hals ladegård Christian Brønnum (død 1825), som var udstyret med den pompøse titel af *overkrigskommissær* og dermed placeret i 6. rangklasse, nr. 10.

I kraft af deres tilhørsforhold til 6. rangklasse kunne både Borup og Brønnum gøre krav på den vægtige tiltale: Velædle og velbyrdige herre, og hvad næsten bedre var: deres ægtefæller var fruer. Som allerede anført døde kancelliråd Borup i 1819 - samme år som provst Obel - og hans enke Marie Kirstine, født Thygesen, der først døde i 1834, forblev boende i Hals. Hun havde i sin enkestand den trøst, at hun var *fru* Borup, medens Obels efterladte hustru strengt taget kun var *madam* Obel, uagtet hun var enke efter en amtsprovst.

Den tid, hvorom der i det foregående er meddelt nogle spredte oplysninger, var en periode, der i hvert fald i begyndelsen prægedes af afsavn

og armod. At det forholder sig således, kan antydes blot ved at pege på krigen mod England og Sverige, fastlandsspærringen, statsbankerotten og tabet af Norge. Danmark var blevet et lidet fattigt land.

Som det vil være fremgået af det anførte, var der i den første halvdel af det 19. århundrede så småt blevet påbegyndt en liberalisering af de rigide bestemmelser, hvorefter købstæderne havde eneret på handel. Denne liberalisering indskrænkede sig dog til handelsbevillinger, der hjemlede indehaveren ret til at handle med visse, nærmere betegnede, varer - i almindelighed et såre begrænset varesortiment.⁵³) At disse restriktioner i praksis så ofte slet ikke blev overholdt, er en anden sag.⁵⁴)

Hertil kom i århundredets anden halvdel en generel, lovhjemlet adgang til at drive høkerhandel på landet. Ved lov af 8. marts 1856 fastsattes det, at det skulle være enhver forundt at løse et såkaldt høkerpatent. Indehaveren af et sådant patent kunne herefter - fra et fast udsalgssted - frit forhandle varer som *smør, ost, gær, øl, saltet og røget kød, flæsk, fisk* etc. Samme frihed skulle gælde med hensyn til forhandling af *salt, brændolie, tran, lys, svovlstikker, træsko, tjære, sæbe, soda, kaffe, kaffesurrogater, sukker, sirup, te og tobak*. Dog måtte ingen sådan handel drives nærmere ved nogen købstad end „een Miil fra Byens Axeltoiv” - en begrænsning, der for Hals bys vedkommende på grund af afstanden til Aalborg ingen som helst betydning havde.

Slutstenen på denne udvikling sattes med næringsfrihedsloven (lov af 29. december 1857 om håndværks- og fabriksdrift samt handel og beværtning m.m.). Bestemmelserne om høkerhandel på landet gik uændrede over i næringsfrihedsloven; men herudover blev det tilladt på steder, der var beliggende i 1½ miles afstand fra nærmeste købstad at drive „Groshandel, Kjøbmandshandel og Detailhandel” også med andre varer end høkervarer, blot man hos øvrigheden erhvervede sig et næringsbevis. Denne vidtgående liberalisering af handelsrestriktionerne skulle dog først træde i kraft den 1. januar 1862, og indtil da skulle adgangen til at nedsætte sig som handlende på landet alene komme dem til gode, som i en købstad havde vundet borgerskab på samme næring.

Med næringsfrihedsloven indfriedes grundlovens løfte om, at alle indskrænkninger i den fri og lige adgang til erhverv, som ikke var begrundede i det almene vel, skulle hæves ved lov. Tilbage stod alene de oven

for nævnte bestemmelser, hvorefter der ikke måtte drives høker- og købmandshandel i en afstand af henholdsvis I og 1½ mil fra en købstad. Disse bestemmelser, som for Hals bys vedkommende stedse havde savnet betydning, forsvandt først fuldstændigt med lov nr. 46 af 11. februar 1920 om ophævelse af læbælter.

Næringsfrihedsloven gjorde det muligt, at der også uden for købstæderne kunne drives anden handel end høkerhandel, og det varede heller ikke længe, inden der på steder - som før havde været regnet for rene bondebyer - opstod velassorterede købmandshandler. Netop en sådan udvikling fandt sted i Hals, hvor den største forretning blev den af Thomas Klitgaard (1829-1889) i 1856 etablerede købmandshandel.⁵⁵⁾ Forvandlingen fra bondeby og fiskerleje til flække var fuldbyrdet.

KLITGAARD'S Mahljøreri i HALS

Noter.

- ¹⁾ Rigsarkivet: Danske kancelli, 3. departement, registrantsager nr. 261/1846.
- ²⁾ N. Hancke: *Skizzer. Ny Samling* (Aalborg 1880) s. 11.
- ³⁾ *Statistisk Tabelværk*, Første hæfte (Kjøbenhavn 1835).
- ⁴⁾ C. Christensen: *Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende*, syvende stykke, Aalborg amt (Kjøbenhavn 1832).
- ⁵⁾ Se det i foregående note anførte værk s. 95 ff. (s. 97 og s. 98). Se også sammesteds s. 151.
- ⁶⁾ Kjeld Galster i *Fra Himmerland og Kjær Herred XV* (1947-1948) s. 170 ff.
- ⁷⁾ C. Klitgaard: *Aalborg Købmænd gennem 500 Aar* (Aalborg 1931) s. 166 f.
- ⁸⁾ Om Peder Bech som månedslojtnant se J. Feisen i særnummer af *Tidsskrift for Søvaesen*, 132. årgang (København 1961) s. 18.
- ⁹⁾ Rigsarkivet: Danske kancelli, 3. departement, registrant 1816 nr. 1073.
- ¹⁰⁾ Rigsarkivet: Danske kancelli, 3. departement, registrant 1817 nr. 756.
- ¹¹⁾ Rigsarkivet: Indenrigsministeriet, 1. departement, registrant 1849 nr. 706.
- ¹²⁾ Rigsarkivet: Danske kancelli, 3. departement, registrant 1824 nr. 949.
- ¹³⁾ Rigsarkivet: Indenrigsministeriet, 1. departement, registrant 1849 nr. 567.
- ¹⁴⁾ Rigsarkivet: Indenrigsministeriet, 1. departement, registrant 1852 nr. 685.
- ¹⁵⁾ Rigsarkivet: Danske kancelli, 3. departement, registrant 1846 nr. 261.

- ¹⁶) H. Hjorth-Nielsen: *Danske Prokuratorer med kongelig Bevilling 1660-1869* (København 1935) s. 295 f.
- ¹⁷) Rigsarkivet: Danske kancelli, 3. departement, registrant 1819 nr. 1772.
- ¹⁸) Rigsarkivet: Danske kancelli, 3. departement, registrant 1823 nr. 93.
- ¹⁹) Rigsarkivet: Danske kancelli, 3. departement, registrant 1848 nr. 886.
- ²⁰) Rigsarkivet: Indenrigsministeriet, 1. departement, registrant 1850 nr. 96 samt 1. departement j.nr. I 497/1856.
- ²¹) Rigsarkivet: Indenrigsministeriet, 1. departement, registrant 1851 nr. 801 samt 1. departement j. nr. D 2447/1851.
- ²²) Rigsarkivet: Indenrigsministeriet, 1. departement, registrant 1853 nr. 576 samt 1. departement j.nr. F 3276/1853.
- ²³) Peder Bech opnåede i 1820 kancelliets samtykke til at bortforpagte sine privilegier til S. C. Svendsen. Bech levede herefter af forpagtningsafgiften (6 tønder rug, 3 tønder byg og 10 rigsdaler i rede penge), som han supplerede med lønnen fra bestillingen som karantænebetjent.
- ²⁴) Rigsarkivet: Indenrigsministeriet, 1. departement, registrant 1856 nr. 406 samt 1. departement j.nr. H 2824/1855.
- ²⁵) Rigsarkivet: Indenrigsministeriet, 1. departement, registrant 1856 nr. 408 samt 1. departement j.nr. H 2823/1855.
- ²⁶) Rigsarkivet: Indenrigsministeriet, 1. departement, registrant 1856 nr. 407 samt 1. departement j.nr. I 497/1856.
- ²⁷) *Fra Himmerland og Kjær Herred XI* (1939-1940) 1940 s. 33 ff.
- ²⁸) Den i foregående note anførte årbog s. 47.
- ²⁹) *Jydske Efterretninger* nr. 41 26/5 1814.
- ³⁰) N. Nielsen: *Tale ved Indvielsen af den nye Skole i Hals den 3die November 1846, tilligemed Et Par Ord ved Emmanuel Taubers Grav den 9de Februar 1847* (Aalborg 1847).
- ³¹) Chr. Petresch-Christensen i *Fra Himmerland og Kjær Herred III* (1918-1920) s. 395 ff.
- ³²) Om prinsesse Sophie Hedevig (1677-1735) se *Fra Himmerland og Kjær Herred* 1987 s. 90 f.
- ³³) Chr. Petresch-Christensen i *Fra Himmerland og Kjær Herred IV* (1921-1923) s. 14 ff.
- ³⁴) P. M. Røsig: *Skoler og Degne i Vendsyssel II* (Hjørring 1953 o.flg.) s. 300 og s. 311 f.
- ³⁵) Folketællingen 1850. Nicolai Lauritz Nielsen var født i Kværndrup i Svendborg amt og angives at være 50 år gl. Anders Christian Poulsen var født i Fabjerg i Ringkøbing amt og angives at være 24 år gl. Om den sidstnævnte se *Dansk biografisk Leksikon* (3. udg.) bind II s. 506 f.
- ³⁶) Rigsarkivet: Ministeriet for kirke- og undervisningsvæsenet, 2. kontor, Skoleberetninger. (Indberetninger af 1849 og 1858 fra skoledirektionen for Aalborg provsti og Kær herred).
- ³⁷) Holger Begtrup (udg.): *Grundtvigske Hjem i det 19. Aarhundrede. En samling Livsbilleder* (København 1929) s. 117.
- ³⁸) Om David Gregersen se det i note 34 anførte værk s. 306 f.
- ³⁹) C. Klitgaard: *Optegnelser om vendsysseliske Præstefamilier for ca. Aar 1700* (Hjørring 1945) s. 96.

- 40) Th. Hauch-Fausbøll og H. R. Hiort-Lorenzen: *Patriciske Slægter*, Tredie samling (Kjøbenhavn 1915) s. 172. - Om Laurits Hansen se F. Elle Jensen: *Pietismen i Jylland. Studier over jydsk Menighedstilstande, særlig paa Landet, omkring Midten af det 18. Aarhundrede* (København 1944) s. 112 f.
- 41) Det i foregående note anførte værk af Hauch-Fausbøll & Hiort-Lorenzen s. 170 og det i note 34 anførte værk s. 308.
- 42) J. Jeppesen Jensen: *Slægten Obel. Med særlig tilknytning til Aalborg* (Aalborg 1976) s. 25 f.
- 43) *Samlinger til jydsk Historie og Topografi IX* (1882-1883) s. 196 f.
- 44) S. V. Wiberg: *Personallistoriske, statistiske og genealogiske Bidrag til en almindelig dansk Præstehistorie I-III* (Ode rse 1870-1871).
- 45) Hans Kaarsberg: *Memoirer. Person- og Tidsbilleder* (København 1921) s. 75.
- 46) Sofus Elvius: *Danmarks Præstehistorie i Aarene 1869-1884* (Kjøbenhavn 1885-1887) s. 155.
- 47) K. Carøe i *Fra Himmerland og Kjær Herred III* (1918-1920) s. 259 ff. og F. Elle Jensen sammesteds XXII (1961) s. 40 ff. Se også *Dansk biografisk Leksikon* (2. udg.) IX s. 415 f.
- 48) J. Gregersen i *Fra Himmerland og Kjær Herred XIX* (1955-1956) s. 270.
- 49) *Danmarks Adels Aarbog LX* (København 1943) II s. 58 f.
- 50) Hals Kirkebog.
- 51) Ifølge det af generalstaben udgivne værk *Meddelelser fra Krigsarkiverne I* (Kjøbenhavn 1883) s. 184, note 2, var Gørtz major i 3. jyske regiment, men da han ansattes som kommandant i Hals skanse, afgik han fra regimentet og stilledes på vartpene med oberstløjtnants karakter. Gørtz døde i København den 2. maj 1811, 76 år gl.
- 52) A. Falk-Jensen og H. Hjorth-Nielsen: *Candidati og examinati juris 1736-1936 I* (København 1954) s. 182.
- 53) Se om retstilstanden forud for høkerloven og næringsfrihedsloven Anders Sandøe Ørsted: *Haandbog over den danske og norske Lovkyndighed III* (Kjøbenhavn 1828) s. 373 f. og Otto Müller: *Om Laugsvæsen og Bevillinger til Næringsbrug efter den danske Lovgivning* (Kjøbenhavn 1840) s. 236. Hos Ørsted hedder det således: „Bevilling til Landhandel udstedes af Cancelliet i Overeensstemmelse med Resol. 4 Julii 1800 § 5. Men den tilstaaes ikke letteligen, i Særdeleshed ikke til Handel med egentlige Kjøbmandsvarer, mindst med Luxusvarer. Bevilling til at udsælge Høkervarer bliver snarere tilstaaet, men dog ikke uden paa Steder, hvor der findes en betydelig Mængde af Fabrikarbeidere, Fiskere eller andre Familier, som ikke selv have tilstrækkeligt Jordbrug til derved at forskaaffe dem Huusholdnings-Fornødenheder”.
- 54) Om forholdene i Hals siges det lige ud i en skrivelse af 21. december 1855 fra sogneforstanderskabet til indenrigsministeriet: „Her mangler ... ordentlig og lovlig Kjøbmandshandel. Til Handel i forskjellige Retninger er her vel meddeelt adskillige Bevillinger, men her er naturligviis som overalt handlet langt ud over Bevillingerne”. Rigsarkivet: Indenrigsministeriet, I. departement, j.nr. I 111/1856.
- 55) Om Thomas Klitgaard se C. Klitgaard i *Vendsysselske Aarboer* 1964 s. 64 og s. 68. Se også Eskild Klitgaard: *Stambog for efterkommere af Jens Carl Bang Klitgaard* (1960, privattryk i Erhvervsarkivet) s. 28.

